

בניאס, הגליל העליון ובקע הלבנון: בין היסטוריה לארכאולוגיה

Zvi Uri Ma'oz, *Baniyas in the Greco-Roman Period: A History Based on the Excavations* (Archaostyle Scientific Research Series, 3), Qazrin: Archaostyle, 2007, 80 pp.; idem, *Baniyas, Upper Galilee and the Lebanon Beqa' in the Hellenistic Period* (Archaostyle Scientific Research Series, 4), Qazrin: Archaostyle, 2007, 172 pp.

שתי החוברות שלפנינו באות לסכם את ההיסטוריה והארכאולוגיה של האתר בניאס (קיסריה פיליפי) בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית ואת ההיסטוריה המדינית והיישובית של הגליל העליון ובקע הלבנון בתקופה ההלניסטית. מטבעם של פרסומים מסוג זה, חלקם האחד הוא סיכום של פרסומים קודמים (ושל מוסכמות מחקריות) וחלקם האחר הוא פירושים חדשים למקורות שברשותנו, ובאלה אשתדל להתרכז במסגרת זו. אקדים ואומר כי אין ספק שבהשוואה למחקרים קודמים שהמחבר מצטט, שני הפרסומים שלפנינו מקיפים ביותר בהיבט ההיסטורי-המדיני וההיסטורי-היישובי (וכן בספרות העזר, על אף היעדר התייחסות לספרות הגרמנית הרבה בנושא ובמיוחד על הורדוס), ויש לברך אותו על כך. לפרסומים אלה קדם פרסום אחר של מעוז באותה הסדרה, שבו הציע לזהות את דן המקראית עם בניאס, ואת תל דן עם אבל-בית-מעכה¹ – זיהויים אלה פוסלים כמובן זיהויים המבדילים את פניון

(Πάνιον)², המזוהה עם תל דן לדעת אחדים, מפניאס (Πανέας)³, היא קיסריה פיליפי. האתר הסמוך חורבת עמרית – כ-3 ק"מ מדרום לתל דן וכ-4.5 ק"מ מדרום-מזרח לבניאס – שנחשפו בו בשנים האחרונות מזבח דמוי מגדל ומקדש מן התקופה הרומית הקדומה, מוסיף קושי לזיהוי. לא מן הנמנע שיש לזהות את השלב הראשון במקדש (שנבנה על גבי פודיום), שנתגלה באתר זה עם מקדש אוגוסטוס (Augusteum/Sebasteion) שבנה הורדוס, ושהזכיר יוסף בן מתתיהו בקטעים מקבילים בשניים מחיבוריו.⁴ אמנם ב'מלחמת היהודים' כתב יוסף בן מתתיהו καλείται δὲ מתתיהו Πάνειον ὁ τόπος, כלומר 'המקום נקרא פניון', אך ב'קדמוניות היהודים' נאמר במפורש πλεσιόν του Πανείου καλουμένου, כלומר 'ליד מקום שנקרא פניון'. בפסקאות העוקבות בשני המקורות סיפר יוסף בן מתתיהו על מערה עמוקה בתוך הר נישא שבבסיסה מים הקשורים למקדש, אולם לא מן הנמנע כי הוא בלבד בין שני מקומות ושני מקדשים שנבנו בימיו של הורדוס או בימי בנו פיליפוס, כעדות המטבעות. לפיכך ייתכן שבתקופה הרומית ניתן השם פניאס לאזור כולו, בעוד שפניון הוא אתר הפולחן שלכו הוא אותה

מטבע של העיר קיסריה פיליפי, משנה 5 למלכות פיליפוס הטטרך (1-2 לסה"ג); על פני המטבע ראשו של פיליפוס, ובגב המטבע מקדש אוגוסטוס שסביבו הכתובת 'סבסטוס קיסר' (באדיבות חיים גיטלר, מוזאון ישראל)

- 1 U.Z. Ma'oz, *Dan is Baniyas: Teldan is Abel-Beth-Ma'acha* (Archaostyle Scientific Research Series, 2), Qazrin 2006
- 2 פוליביוס, היסטוריות XVI, 18, 3-2; XXVIII, 1, 3.
- 3 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ב, ו, ג; ט, א;
- 4 קדמוניות היהודים יח, ב, א. מלחמת היהודים א, כא, ג; קדמוניות היהודים טו, ג, א.

תבליט בזלת של האל פאן שנמצא בחפירות בבניאס

האתר על דרך קדומה שהובילה לרמשק ולחוף הארץ-ישראלי, באזור ששימש לפרקים חיץ בין תחום השליטה הסלאוקי לתחום השליטה התלמי. חדירתו של פולחן פאן, כאל דרך או אל מדריך שייתכן שזוהה על ידי בני המקום עם בעל מקומי, כפי שמעוז מציין, חייבת הייתה בסוכני תרבות, ותפקיד זה יכלו למלא חיילים יוונים. על רקע זה קל יותר להבין את הכתובת הדו-לשונית מתל דן⁵ (שמעוז מזהה עם ארסינואה התלמית⁶). חייל יווני בשירות התלמים או הסלאוקים, זואילוס שמו, נדר לאלוהות מקומית כנגד מעשה וכמחווה לבני המקום, אולי בהקשר של קרב פניון (בניאס): 'זואילוס (בהתאם) לנדר לאל שבדנים' (יוונית) / 'בדן נדר זואילוס לאל[הא]' (ארמית). מעוז טועה בפירוש מיקומו של קרב פניון באתר הפולחני עצמו, שכן את היוונית שבמקור (*περὶ τὸ Πάνιον*) עדיף לתרגם: 'ליד/בסביבות פניון' (*accusativus localis*). בהתחשב בסביבתו המיוערת של האתר בפניון, כושר נשיאתה המוגבל והרכבה האתני סבור מעוז כי אתר הפולחן היה כפרי במהותו כל התקופה ההלניסטית. זאת ועוד, לטענתו בתקופה ההלניסטית הייתה ההתיישבות באתר ארעית, פרי יזמה של תרבות זרה, מפני שהאתר וסביבתו – בקעת החולה וצפון הגולן, לרבות מורדותיו הדרומיים של החרמון – היו מובלעת גאוגרפית מוגדרת בין כוחות מדיניים גדולים, שהשפיעו עליה רבות, ושתרמו ליחסי גומלין רב תרבותיים. לדעת מעוז עד אמצע המאה השנייה לפסה"נ יושב האתר על ידי שבטים ערביים המכונים זבדיים⁷ ומיעוט המצודות והערים באזור תומך בדעתו. שבטים אלה, שהיו נודדים למחצה, עברו ליישובי קבע במחצית השנייה של המאה השנייה – כך על פי העדות הארכאולוגית,

מערה גדולה שקודשה לאל פאן במצוק שבצפון החורבה המוכרת לנו כיום.

מאחר שאתר הפולחן מוזכר בשמו היווני אצל פוליביוס, קרי במקור מן המאה השנייה לפסה"נ, מניח מעוז שפולחן פאן התגבש באתר במאה השלישית לפסה"נ, בתקופת שלטון התלמים. לדבריו כחלק ממדיניותם הפיצו התלמים בתחומי ממלכתם פולחנים יוונים-מצריים לשם יצירת מכנה משותף דתי וחברתי לאוכלוסיות השונות, והם עסקו בכך ביתר שאת בימי תלמי השני, כספיח של מפעל ייסוד הערים בקוילה סוריה. גיבוש פולחן יווני באתר שירת לדעת מעוז היבט נוסף – קדושתו הדתית השמית של תל דן הסמוך הוחלפה בקדושה חדשה, יוונית במוצאה. קשה לי לקבל את הטענה שהתלמים נקטו מדיניות מכוונת של דחיקת פולחן שמי מקומי והכנסת פולחן יווני זר ללא התערבות אתנית ערה, כלומר ללא יישוב מכוון של תושבים חדשים (חילות מצב) במקום. לעניות דעתי קשירת גיבוש הפולחן היווני ביישוב חיל מצב יווני במקום משכנעת יותר, במיוחד אם מביאים בחשבון גם את מיקום

Supplementum Epigraphicum Graecum 26, no. 1684 5

סטרכון טז, ב, כ. 6

מקבים א יב, לא. 7

ליצור מכנה משותף לשבטי הסביבה – השקעה זו באה לידי ביטוי במבנים מועטים אך חיוניים, ואלה הביאו לשליטתו בפולחן, בהתכנסות סביבו ובתנועה באתר ובדרכיו. בימי הורדוס הפך האתר מיישוב פולחני-כפרי למעוז פולחני-ממלכתי; עם מות פיליפוס, בנו של הורדוס, עברה השליטה על המקום לנציב הסורי, ומעט מאוחר יותר לאגריפס הראשון ולאגריפס השני, וזה כינה את המקום נרוניאס. לאחר מותו של אגריפס השני, בשלהי המאה הראשונה לסה"נ, חזרה השליטה באתר לנציב הסורי; כתובת ללא תאריך שנתגלתה באתר מאפשרת להניח שבמהלך התקופה שהתה בו קוהורטה תראקית, ומעוז קושר אליה את הקמתו של מקדש זאוס, שייכתן אף שהיה קשור לחגיגות המאה של העיר. במאה השנייה והשלישית לסה"נ הייתה העיר בשיא פריחתה. כתובות יווניות ולטיניות, שברי פסלים ומטבעות העיר מהמאות השנייה והשלישית מוכיחים את קיומו של פולחן פגני ער למרבית האלים האולימפיים. לצדו נתקיים פולחן מקומי במהותו, שאמנם קשור לאל פאן, פולחן שמעוז מכנה עזים קדושות מרקדות (Dancing Sacred Goats).

מבט כללי על אזור החפירות במקדש בבניאס

קרי מספר יישובי הקבע הכפריים בבקעת החולה ובצפון הגולן שהקמתם תוארכה לתקופה זו (מהם בולט האתר של חורבת זמל, שממצאי החפירות שנערכו בו פורסמו במלואם).⁸ היריבות השבטית בין הזבדיים ליתורים, שלדעת מעוז התיישבו בתקופה ההלניסטית הקדומה במערב הר הלבנון, הביאה לשינויים טריטוריאליים עם כיבושיו של יונתן החשמונאי, והגורם היטורי התפשט לעבר אדמות זבדיות בבקעת החולה ובצפון הגולן, במיוחד בבניאס.

בכל אופן למן המאה הראשונה לפסה"נ – וייתכן שאף קודם לכן – היו היטורים קבוצת האוכלוסין הדומיננטית באזור. עם מות נְוֹדוֹרוֹס, מלכם האחרון, העניק אוגוסטוס את הטריטוריה שהייתה בשליטתם להורדוס, וזה העביר אותה עם מותו לבנו פיליפוס. כמחוות תודה לאוגוסטוס על שהעניק לו את האזור בנה כאמור הורדוס את מקדש אוגוסטוס. מעוז – וכמוהו אחרים – מזהה את מקדש אוגוסטוס עם שרידי המקדש הסוגרים על פתח המערה. הוא אף קושר את הסטיו העגול למחצה המופיע על מטבעות העיר מן המאה השלישית לסה"נ, למפעל הבנייה של הורדוס במקום, בהסתמכו על סטווים דומים מימיו ביריחו, בקיסריה ובהרודיון, אך הסטיו העגול שעל המטבעות דומה יותר לדעתי לכיכר הסגלגלה בגרש, שזמנה כנראה המאה השנייה לסה"נ. מעוז יוצא נגד ייחוסו של תלמי בן מנאוס לשושלת היטורית ורואה בו 'שיח' זבדי, ולפיכך חלקים ובניאס לא היו בתחומי ממלכתו ערב כיבושיו של פומפיוס. לדעת מעוז אוגוסטוס העניק להורדוס את האזור על מנת להשקטו, והורדוס מיקד את עיקר השקעתו במבני פולחן באתר, על מנת

8 M. Hartal, 'Excavations at Khirbet Zemel, Northern Golan: An Ituraean Settlement Site', Z. Gal (ed.), *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*, Jerusalem 2002, pp. 75*-117*

השלישית לסה"נ, ומשתקף במטבעות העיר ובממצא ארכאולוגי רב של עצמות עזים, אולם מקורו ומהותו אינם ברורים די הצורך. התקשיתי למצוא בדבריו של מעוז הסבר משכנע לתהליך הרומניזציה החריג בהיקפו – ביחס לאתרי הסביבה – שחל באתר במאה השנייה והשלישית לסה"נ; נראה כי ההסבר המועדף הוא נוכחות צבאית רומית ערה.

שתי החוברות הן חלק מסדרה 'מדעית', שבה זכות היוצרים שייכת למחבר, מה שמעיד על הדפסה עצמאית. הן כתובות באנגלית נהירה ומדויקת, אך יש בהן לא מעט טעויות תחביריות וטיפוגרפיות. חסרים תוכן עניינים ומפתח נושאים

וכן עריכה מדעית מוקפדת יותר (החפיפות בין שתי החוברות מיותרות לגמרי). כל אלה והעיצוב הטכני החובבני פוגמים בערכם המדעי הגבוה של שני הפרסומים. חבל שהמחבר לא מצא לנכון לפרסם את מחקריו אלו במסגרת מדעית של ממש, שהייתה יודעת לפצות על נקודות התורפה; ראוי היה אף לאחד את שתיהן בכריכה אחת או לשלבן בדו"ח הסופי של חפירות המחבר באתר (ולו כמונוגרפיה נלווית); כך היה טעם לכותר המשנה של החוברת הראשונה, 'A History Based on the Excavations', שכן ניתן היה לבדוק את מסקנותיו הנשענות על הממצא הארכאולוגי שטרם זכה לפרסום מלא.